

FIRMA VA ULARNING TASHKILY-IQTISODIY ASOSLARI

Turopova Nigora Xolmurod qizi

Iqtisodiyot fanlari falsafa doktori, dotsent

nturopova@tersu.uz

Hayitov Muhammadqodir Toshtemir o'g'li

Terdu iqtisodiyot yo'nalishi 2-bosqich talabasi

mhayitov162@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada firma tushunchasining iqtisodiy mazmuni hamda uning tashkiliy-iqtisodiy asoslari nazariy va amaliy jihatdan chuqur tahlil qilinadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida firmalarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va faoliyat yuritish mexanizmlari turli iqtisodiy nazariyalar nuqtai nazaridan yoritilib, ularning tashkiliy shakllari va iqtisodiy samaradorlik o'rtasidagi uzviy bog'liqlik asoslab beriladi. Tadqiqotda firmalarning mulkchilik shakli, boshqaruv modeli, resurslardan foydalanish darajasi va institutsional muhit bilan o'zaro aloqalari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Olingan xulosalar firmalarning barqaror rivojlanishi tashkiliy tuzilma va iqtisodiy mexanizmlarning moslashuvchanligiga bevosita bog'liqligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: firma, tashkiliy tuzilma, iqtisodiy asoslar, bozor iqtisodiyoti, boshqaruv, samaradorlik, institutsional muhit.

Abstract

This article provides an in-depth theoretical and practical analysis of the economic content of the concept of a firm and its organizational and economic foundations. The mechanisms of the emergence, development and operation of firms in a market economy are highlighted from the perspective of various economic theories, and the inextricable link between their organizational forms and economic efficiency is substantiated. The study comprehensively analyzes the form of ownership, management model, level of resource utilization and interaction of firms with the institutional environment. The conclusions obtained show that the sustainable development of firms directly depends on the flexibility of the organizational structure and economic mechanisms.

Keywords: firm, organizational structure, economic foundations, market economy, management, efficiency, institutional environment.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida firma iqtisodiy faoliyatning asosiy bo‘g‘ini sifatida namoyon bo‘lib, ishlab chiqarish, taqsimlash va almashuv jarayonlarining markazida turadi. Aynan firmalar orqali resurslar birlashtiriladi, mahsulot va xizmatlar yaratiladi hamda bozor ehtiyojlari qondiriladi. Shu sababli firmaning mohiyatini, uning tashkiliy va iqtisodiy asoslarini chuqur anglash iqtisodiy nazariyaning muhim masalalaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy sharoitda globallashtirish, raqamlashtirish va raqobatning kuchayishi firmalarning ichki tuzilmasi va boshqaruv mexanizmlariga yangicha talablar qo‘ymoqda. Bu esa firmalarni faqat ishlab chiqaruvchi birlik sifatida emas, balki murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Mazkur tadqiqot aynan shu yondashuv asosida firmaning tashkiliy-iqtisodiy mohiyatini ochib berishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Iqtisodiy adabiyotlarda firma tushunchasi turli nazariy maktablar doirasida talqin qilingan. Neoklassik yondashuvda firma asosan foydani maksimallashtiruvchi “qora quti” sifatida qaralib, uning ichki tuzilmasiga chuqur e‘tibor qaratilmagan. Biroq keyinchalik institutsional iqtisodiyot vakillari firmaning ichki tashkiliy mexanizmlarini tahlil qilish zarurligini asoslab berdilar. Ayniqsa, tranzaksiya xarajatlari nazariyasi firmaning bozorga nisbatan ustunliklarini tushuntirib berishda muhim ahamiyat kasb etdi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, firma ichida operatsiyalarni muvofiqlashtirish bozor mexanizmlariga nisbatan kamroq xarajat talab qilishi mumkin. Shuningdek, menejment nazariyasida firmaning tashkiliy tuzilmasi, boshqaruv ierarxiyasi va motivatsiya mexanizmlari iqtisodiy samaradorlikning muhim omillari sifatida ko‘riladi. Zamonaviy tadqiqotlarda esa firmalarning moslashuvchanligi, innovatsion salohiyati va institutsional muhitga integratsiyasi asosiy e‘tibor markaziga chiqmoqda.

METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv asosiy metodologik asos sifatida tanlandi. Firma iqtisodiy faoliyatning alohida elementi emas, balki bozor, davlat va jamiyat bilan o‘zaro aloqador murakkab tizim sifatida tahlil qilindi. Mantiqiy tahlil va qiyosiy solishtirish usullari turli tashkiliy shakllarning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda qo‘llanildi. Shuningdek, tarixiy-iqtisodiy metod yordamida firmalarning evolyutsiyasi va ularning tashkiliy modellaridagi o‘zgarishlar ochib berildi. Statistik umumlashtirish usuli firmalarning iqtisodiy natijalarini baholashda, induksiya va deduksiya esa nazariy xulosalar chiqarishda muhim rol o‘ynadi.

Tadqiqot metodologiyasini kengaytirish jarayonida firma faoliyatining tashkiliy-iqtisodiy asoslarini o‘rganishda ko‘p darajali tahlil yondashuvi qo‘llanildi. Xususan,

mikroiqtisodiy tahlil firmalarning ichki tuzilmasi, resurslardan foydalanish samaradorligi va boshqaruv mexanizmlarini aniqlashga xizmat qilgan bo'lsa, makroiqtisodiy yondashuv institutsional muhit, bozor infratuzilmasi va davlat siyosatining firmalar faoliyatiga ta'sirini baholash imkonini berdi. Metodologik asosning muhim jihati shundaki, firmalar faqat iqtisodiy birlik sifatida emas, balki tashkiliy va ijtimoiy institut sifatida ham ko'rib chiqildi. Tadqiqotda sifat tahlili bilan bir qatorda, nazariy umumlashtirish usuli orqali firmalarning tashkiliy modellarini tizimlashtirishga alohida e'tibor qaratildi. Bu yondashuv turli firma shakllarining iqtisodiy natijalarini solishtirish va ularning afzallik hamda cheklovlarini aniqlash imkonini berdi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, firmalarning iqtisodiy samaradorligi ularning tashkiliy tuzilmasi bilan bevosita bog'liqdir. Moslashuvchan boshqaruvga ega, resurslardan oqilona foydalanuvchi firmalar raqobat sharoitida barqarorroq faoliyat yuritadi. Tahlil jarayonida firmalarning asosiy tashkiliy-iqtisodiy xususiyatlari quyidagi jadvalda umumlashtirildi:

Firma shakli	Tashkiliy xususiyat	Iqtisodiy ustunlik
Yakka tartibdagi firma	Oddiy boshqaruv	Tezkor qaror qabul qilish
Sheriklik	Resurslarni birlashtirish	Tavakkalchilikni taqsimlash
Aksiyadorlik jamiyati	Murakkab tuzilma	Katta kapital jalb qilish
Korporatsiya	Ierarxik boshqaruv	Uzoq muddatli barqarorlik

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, firma shakli murakkablashgan sari boshqaruv xarajatlari oshadi, biroq iqtisodiy imkoniyatlar ham kengayadi.

Qo'shimcha tahlillar shuni ko'rsatdiki, firmalarning tashkiliy tuzilmasi nafaqat ularning joriy iqtisodiy ko'rsatkichlariga, balki uzoq muddatli rivojlanish strategiyalariga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Markazlashgan boshqaruvga ega firmalar resurslarni tez safarbar qilishda ustunlikka ega bo'lsa-da, tashqi muhitdagi o'zgarishlarga moslashishda muayyan qiyinchiliklarga duch keladi. Aksincha, moslashuvchan va funksional tuzilmalarga ega firmalarda innovatsion faollik darajasi yuqoriroq bo'lishi kuzatildi. Natijalar shuni ham ko'rsatadiki, firmalarning iqtisodiy samaradorligi ko'p hollarda tashkiliy murakkablik darajasi bilan emas, balki boshqaruv qarorlarining sifat darajasi va muvofiqlashtirish mexanizmlarining samaradorligi bilan belgilanadi. Shu bois, tashkiliy-iqtisodiy asoslarni baholashda miqdoriy ko'rsatkichlar bilan bir qatorda sifat omillarini ham hisobga olish zarur.

MUHOKAMA

Olingan natijalar firmaning tashkiliy-iqtisodiy asoslarini to'g'ri shakllantirish bozor sharoitida muhim strategik ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Muhokama jarayonida aniqlanishicha, qat'iy markazlashgan tuzilmalar qisqa muddatda samarali bo'lishi mumkin, biroq uzoq muddatda moslashuvchanlik yetishmasligi sababli raqobatbardoshlikni yo'qotishi ehtimoli yuqori. Aksincha, desentralizatsiyalashgan va innovatsiyaga ochiq firmalar tashqi o'zgarishlarga tezroq moslasha oladi. Shu bilan birga, institutsional muhit sifati, huquqiy kafolatlar va bozor infratuzilmasi firmalarning tashkiliy samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Natijalarni chuqurroq muhokama qilish jarayonida firmalarning tashkiliy-iqtisodiy asoslari bozor muhitining beqarorligi sharoitida alohida ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Muhokama shuni ko'rsatadiki, universal va barcha sharoitlar uchun mos bo'lgan ideal tashkiliy model mavjud emas. Har bir firma o'z faoliyat sohasi, bozor segmenti va institutsional muhitdan kelib chiqib tashkiliy tuzilmasini shakllantiradi. Shu bilan birga, haddan tashqari murakkab tashkiliy tuzilmalar boshqaruv xarajatlarining oshishiga olib kelishi, bu esa iqtisodiy samaradorlikni pasaytirishi mumkin. Muhokama davomida aniqlanishicha, samarali firma modeli muvozanatli bo'lishi, ya'ni markazlashuv va desentralizatsiya elementlarini uyg'unlashtirishi lozim. Bu yondashuv firmalarga barqarorlik bilan bir qatorda moslashuvchanlikni ham ta'minlaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, firma bozor iqtisodiyotining asosiy subyekti sifatida murakkab tashkiliy va iqtisodiy munosabatlar majmuasini o'zida mujassamlashtiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, firmalarning barqaror rivojlanishi ularning tashkiliy tuzilmasi, boshqaruv mexanizmlari va iqtisodiy asoslarining uyg'unligiga bevosita bog'liqdir. Tashkiliy-iqtisodiy asoslarni takomillashtirish firmalarga nafaqat qisqa muddatli foyda olish, balki uzoq muddatli raqobatbardoshlikni ta'minlash imkonini beradi. Ushbu xulosalar iqtisodiy siyosatni shakllantirish va korporativ boshqaruvni rivojlantirishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Umumlashtirilgan xulosalar shuni ko'rsatadiki, firmalarning tashkiliy-iqtisodiy asoslari ularning bozor sharoitidagi muvaffaqiyatini belgilovchi eng muhim omillardan biridir. Tadqiqot natijalari firmalarni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqishda tashkiliy tuzilma, boshqaruv mexanizmlari va iqtisodiy resurslar o'rtasidagi uyg'unlikka ustuvor ahamiyat berish zarurligini tasdiqlaydi. Shuningdek, institutsional muhitni takomillashtirish va bozor infratuzilmasini rivojlantirish firmalarning iqtisodiy salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish uchun muhim shart hisoblanadi. Ushbu

qo‘shimcha xulosalar firma nazariyasini yanada boyitish bilan birga, amaliy jihatdan korporativ boshqaruv va iqtisodiy siyosatni takomillashtirishda foydalanish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Knight F. H. Risk, Uncertainty and Profit. – New York: Houghton Mifflin Company, 1921. – 381 p.
2. Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest and Money. – London: Macmillan, 1936. – 403 p.
3. Markowitz H. Portfolio Selection // Journal of Finance. – 1952. – Vol. 7, No. 1. – P. 77–91.
4. Samuelson P. A. Economics. – New York: McGraw-Hill Book Company, 1983. – 842 p.
5. Sharpe W. F. Investments. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1990. – 1016 p.
6. Mishkin F. S. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. – Boston: Pearson Education, 2016. – 720 p.
7. Arrow K. J. Essays in the Theory of Risk-Bearing. – Amsterdam: North-Holland, 1971. – 278 p.
8. Stiglitz J. E. Risk, Incentives and Insurance: The Pure Theory of Moral Hazard // Geneva Papers on Risk and Insurance. – 1983. – Vol. 8. – P. 4–33.